

Pankucsi Márta

Társadalmi innováció, a szegénység leküzdése és az emberi tőke¹

A társadalmi innováció olyan fejlesztési modell, amelynek a lényege, hogy a változások az érintettek széleskörű részvételével valósulnak meg. A kialakult helyzettel való szembesülés, a jelenben rejlő lehetséges jövők felismerése, a kívánatos célok és az azokhoz vezető utak kiválasztása közösen történik, miként az elképzelések, tervek megvalósítása is. A megújulás döntő mértékben a helyi erőforrásokon alapul. A társadalmi innováció alapfeltétele az emberi megújulás, az emberi tőkébe történő beruházás.

Kulcsszavak: társadalmi innováció, participáció, modernizáció, fejlődés, emberi tőke, integráció.

Jel-kód: O35, O15, U13, I32.

Emberi tőke a Csereháton

A Cserehát településeinek jelentős részében csökken a lakosságszám. Első kérdés: sikerül-e a települések lakosságmegtartó, esetleg lakosságot idevonzó erejének fokozása?

A települések teljes elnéptelenedése nyilván kizár, megakadályoz bármiféle fejlődést.

A második kérdés: a lakosság demográfiai összetétele? Ezen belül az elöregedés az egyik súlyos probléma. Vagyis a születések számának csökkenése mellett az elvándorlás is a fiatalok, és a középkorúak arányának csökkenést idézi elő. Miért mennek el? Miért maradnának itt?

A demográfiai összetételen belül a nemzetiségi összetétel változása is jellemző a Cserehát településeinek nagy részében. A cigányság arányának növekedése nemzetiségi kérdésként is figyelmet érdemel. Azokon a településeken, ahol a szomszédos Szlovákiából beköltöző szlovák nemzetiségűek aránya nőtt meg rövid időn belül, ez is sajátos kihívásokat teremt. Ám a cigányságnak a Cserehát falvaiba költöző csoportjaira az a jellemző, hogy mélyszegénységben élnek. Külön problémát vet fel a hagyományosan itt élő, a helyi társadalmakba integrálódott, cigány nemzetiségű családok mellett a frissen beköltöző cigány családok megjelenése.

Az egészségi állapotot számos tényező befolyásolja. Ezek nagy része életmódbeli, az egyén által alakítható. Hogyan élnek a Csereháton? Mennyi az elkerülhető halálok? A testi bajok mögött milyen lelki okok rejlenek? Az emberek lelkiállapotát hogyan határozzák meg emberi kapcsolataik? Mennyien élnek magányosan? Nem egyedül, hiszen a magány nem azonos az egyedülléttel. Vannak-e és, ha igen, akkor milyenek a közösségek?

Az innovációs fejlesztési modell

Az országok, régiók, térségek, települések fejlődésének két egymástól radikálisan különböző modellje a modernizációs modell és az innovációs modell.

A modernizációs modell alkalmazásának hátterében az az elméleti feltételezés húzódik, mely szerint a társadalmi fejlődés lineáris jellegű és egy meghatározott irányba mutat. Ez a fejlődés a világ minden pontjára érvényes. Ha ezt a feltételezést elfogadjuk, akkor egy egységes mérce segítségével megállapíthatjuk, hogy a fejlettség mely szintjein állnak a különböző társadalmak. Mérhető és meghatározható, hogy ki mennyire fejlett vagy fejletlen. Ebből a nézőpontból nyilvánvalónak tűnik, hogy az elmaradottabb, fejletlenebb társadalmaknak törekedniük kell a fejlettebb társadalmakhoz történő felzárkózásra. A feladat a már meglévő kész minta átvétele és követése. Ehhez – éppen a fejletlenségből fakadóan – többnyire külső, a fejlettebbektől, a fentebb lévőkől érkező erőforrásokra, támogatásokra, segítségre van szükség. Ez a szemléletmód a modern kor jellemzője. Iparosodás, városiasodás, anyagi javak előállítás és fogyasztása, technikai találmányok, GDP, autópályák hossza és hasonlóak váltak a fejlődés kulcsszavaivá. A mindennek felett álló, mindent mozgató mérce és erőforrás a pénz, a materiális tőke (Luhmann, 1987.).

A 20. század történelme sok mindent elbizonytalanított. Így magát a fejlődés létét is megkérdőjelezte. Világháborúk, népiirtások, totalitárius rendszerek, az emberek végtelen magányossága, a devianciák arányának növekedése, környezetszennyezés és egyéb borzalmak figyelmeztettek, hogy esetleg nem jó úton járunk. Ideje elgondolkodni, hogy merre is megyünk, mik a céljaink, azokhoz közelítünk-e, vagy valami egészen más felé. Többen felvetették, hogy az eddig fejlődésnek hitt folyamat esetleg éppen az emberiség hanyatlásának folyamata, mely a pusztuláshoz vezet. Pénz, anyagi javak bősége, fogyasztás, élménytársadalom – ettől lesz jobb, fejlettebb, magasabb színvonalú a világ és benne a mi életünk? Érdemes ezt hajszozni, ennek elérésére, utánzására törekedni? Ehhez felzárkózni? Vagy más utakat, a saját útjainkat érdemes megkeresni és azokon elindulni.

¹ A tanulmány alapjául szolgáló kutatásokat a TÁMOP 4-2.2.1.D-15/1/Konv-2015-0009 „Társadalmi innovációk generálása Borsod-Abaúj-Zemplén megyében” című projekt támogatta.

A modernizációs modell alternatívájaként megszületett a társadalmi innováció modellje. Ennek háttérében az az elgondolás rejlik, hogy a fejlődésre vonatkozóan nincsenek egyértelmű, világos és biztos ismereteink. Nincs olyan általánosan alkalmazható mérce, mely bármely korban és a világ bármely pontján alkalmazható lenne. Maga a fejlődés léte, lehetségesége is kérdéses.

Kizárólag az érintett közösségek, országok, régiók, térségek települések lakói hivatottak és felhatalmazottak annak eldöntésére, hogy a jelenben és a jövőben hogyan akarnak élni. Társadalmi innováció akkor történik, ha az érintettek változtatni akarnak életükön és a reálisan választható jövők közül kiválasztják a számukra legkedvezőbbet, majd megvalósítják azt.

Tömören a társadalmi innováció = antipicáció + participáció.

A fennálló viszonyok meghaladása az érintettek részvételével.

Az ilyen típusú fejlődésnek sajátossága, hogy alapvetően a helyben rendelkezésre álló erőforrásokon alapul. A társadalmi innováció megvalósulásának a materiális tőkével azonos fontosságú erőforrása a kulturális és a társadalmi tőke. A kulturális tőkén belül a helyi tudás, az érintettek képességei, készségei, kompetenciái jelentik a legfontosabb tényezőket. A társadalmi tőkén belül a horizontális szerveződésű, bizalmon alapuló, egymás megértésére és megegyezésre irányuló, kölcsönösen előnyös hálózati típusú kapcsolatok a legfontosabbak (Bourdieu, 2008.).

Az innovációs fejlődési modellben a kialakult helyzettel szembesülés, a reálisan választható jövők megismerése, a célok kiválasztása, az utak megtervezése, a rendelkezésre álló fejlesztési erőforrások feltárása, a projektek generálása, a megvalósítás és minden döntés az érintettek széleskörű részvételével történik. Nem különül el „a célcsoport” és a fejlesztői szerepben tevékenykedők köre. Maguk az érintettek a fejlesztők.

A társadalmi innováció részét képezi az olyan kategóriáknak a meghatározása, újradefiniálása, amilyen a „fejlődés”, „jobb élet”, az „integráció”, az „összetartozás”, a „szegénység”, „gazdagság”. A kommunikáció folyamatos és egymás megértésére, valamint megegyezésre irányul. Sikerkritériuma a konszenzus.

A szegénység leküzdése társadalmi innovációval

1979-ben Theodore Schultz közgazdasági Nobel díjat kapott az emberi tőkébe történő beruházásra vonatkozó elméletéért. A Nobel díj átvételekor a szegénység leküzdésének lehetőségéről beszélt (Schultz, 1983.). Azóta eltelt 36 év. Ma Magyarországon, és azon belül B.A.Z. megyében, vagy konkrétan a Cserhát településein jelentős társadalmi innovációnak minősülne, ha Schultz elméletének legalább néhány eleme gyakorlati kipróbálásra kerülne.

A fejlesztési programok mindig az elmaradottság leküzdésére, a hátrányok felszámolására, a szegénység csökkentésére irányulnak.

Schultz szerint a szegénység hagyományos módszerekkel történő felszámolásának egyik alapvető akadály az, hogy ezeket a programokat mindig gazdagok, vagy legalábbis jómódúak dolgozzák ki. Eleve rossz feltételezésekből indulnak ki (pl.: a szegények nem értenek a gazdálkodáshoz, tehát meg kell tanítani őket erre). A valóság azonban az, hogy a szegények nemcsak hogy értenek a gazdasághoz, hanem nap, mint nap olyan feladatokat oldanak meg. Ilyen kemény és a gyakorlatban napi rendszerességgel megoldott gazdálkodási feladat a rendkívül alacsony jövedelmeikből a családi szükségletek kielégítése, a háztartás fenntartása. Ez a feladat az információk folyamatos gyűjtését, értelmezését és értékelését igényli, majd felelős döntések meghozatalát és következetes végrehajtását. Az élelmezés, a ruházkodás, a fűtés biztosítása, a befizetésre váró különböző csekkek megszerezése, súlyozása, megfelelő hierarchikus sorrendbe állítása olyan folyamatos kihívások, melyek megoldása komoly gazdálkodási kompetenciákat, készségeket és képességeket alakít ki, erősít meg.

Célszerű lenne minden felzárkóztatásra, fejlesztésre, a szegénység leküzdésére irányuló programot, projektet a meglévő helyi tudás feltérképezésével indítani. Ennek a helyi tudásnak szerves részét képezik a gazdálkodási ismeretek. A sikeres továbblépéshez nem egy új, esetleg a helyiek eddig bevált gyakorlatának ellentmondó gazdálkodási ismerethalmaz átadása, vagy annak alkalmazására „átnevelő” tréning járulhat hozzá. A feladat az eddig bevált gyakorlat megismerése, és ennek alapján annak megmutatása, hogy a meglévő képességek, készségek, kompetenciák milyen más területeken hasznosíthatóak még.

A felülről, kívülről kitalált felzárkóztatás gyakran többet árt, mint használ

Schultz feltételezi azt is, hogy a kívülről, felülről érkező programok, projektek gyakran többet ártanak, mint amennyit használnak. Ha ezt a hipotézist egybe vetjük a cserhádi térség fejlesztésére az elmúlt 25 évben elköltött pénzzel és a fejlesztések nyomán elért eredményekkel, akkor sajnos igazolva látjuk ezt a feltételezést.

Kutatásokkal alátámasztott tény, hogy az emberek a saját helyzetükkel nem akkor a legelégedetlenebbek, amikor a legrosszabb körülmények között élnek. Nem az élet objektív nehézsége, nem a javak hiánya, nem a szükségletek kielégíthetlensége gerjeszti az elégedetlenséget, hanem az igazságtalanság érzete. Amikor javul a helyzet, amikor a javaknak egy bővülő köre válik elérhetővé, amikor új lehetőségek jelennek meg a horizonton, akkor az emberek pillanatnyi helyzetüket azok elérésének konkrét alternatívájával vetik egybe. És ha felélesztett

várakozásaik ellenére mégsem részesülnek a javakból, vagy az általuk remélttől kisebb arányban, akkor ugrásszerűen nő az elégedetlenség és az ezzel járó feszültség, szaporodnak a konfliktusok.

Anyagi segítség helyett emberi

A felülről, kívülről jövő fejlesztések rendszerint az anyagi körülményekre koncentrálnak és a létfenntartás biztosításának materiális feltételeit próbálják biztosítani, javítani.

Schultz szerint egy ország, egy régió, egy térség, egy település fejlettségét döntően az ott élő emberek minősége határozza meg.

Ez alatt azt érti, hogy a fejlettséget meghatározó legfőbb tényezők:

- a lakosság száma,
- a növekedés és fogyás dinamikája,
- demográfiai összetétel,
- egészségi állapot,
- iskolázottság,
- kultúra,
- közösségek,
- kapcsolati hálózatok.

Fenntartható fejlődést az emberi tőkébe történő beruházással lehet elérni

Az emberi tőkébe történő beruházás alapvető módjai:

- egészségfejlesztés,
- oktatás, képzés,
- kutatások és ezeken alapuló fejlesztések.

Amennyiben az adott országban, régióban, térségben, településen élőknek, vagy az adott társadalmi csoport tagjainak az életminősége változatlan marad, akkor bármennyi pénzt fordítanak „felzárkóztatásra”, fejlesztésre, bármilyen gazdasági vagy egyéb speciális intézkedést valósítanak meg, valódi kedvező változás nem következik be.

Schultz a gazdasági ágazatok szemszögéből a mezőgazdaságot állította előtérbe. Úgy találta, hogy a szegények helyzetének tényleges jobbá válását két alapvető okból a mezőgazdasági foglalkoztatás preferálása mozdítja elő.

(1) Az első körülmény, melyre hivatkozik az az, hogy a mezőgazdasági termeléssel előállíthatóak a legalapvetőbb élelmiszerek. Tehát a mezőgazdasági tevékenység közvetlenül szolgálhatja a családi önfenntartást, önellátást és minimum az éhenhalástól megment.

(2) A másik körülmény, mely a mezőgazdaság mellett szól, az az, hogy itt lehet legközvetlenebbül és viszonylag rövidtávon meg tapasztalni, látni a munka hasznosságát, hasznot hozó voltát, „gyümölcseit” a szó szoros és átvitt értelmében egyaránt.

A munka alkotó tevékenység, mely megvéd a három legfőbb rossztól: a szegénységtől, a büntől és az unalomtól.

A jelenleg Magyarországon folyó fejlesztési programok, projektek esetén ritkán merül fel az igény a munkának, mint hasznos, örömet jelentő, sikerélményt nyújtó tevékenységnek a bemutatására.

A modern társadalmi létbe régóta integrálódott társadalmi rétegek, a bér munkási, alkalmazotti tudattal élők számára magától értetődő, természetes beállítódás az, hogy a munkára, mint fáradságos, unalmas, és kizárólag a pénzszerzés, és ezáltal a fogyasztás célját szolgáló tevékenységre tekintsenek és olyanként fogadják el. Számukra – társadalmilag és emberileg nagyon is problematikus módon – fel sem vetődik az a lehetőség, igény, hogy a munkára, mint alkotó, örömmel végezhető, a mások általi elismerés és az önkifejezés élményét egyszerre biztosító tevékenységre tekintsenek.

Mivel a fejlesztők, a felzárkóztatók, a projekteken tevékenykedő szakemberek az említett rétegek tagjai, így számukra az a természetes, hogy a fejlesztési tevékenységük tárgyát képező emberekről, a célcsoportról is azt feltételezik, hogy munkavégzésre csak kényszerből, a megélhetéshez szükséges anyagi javak megszerzése érdekében vehetőek rá. Ez a motivációs készletük. Pedig a munka másként is értelmezhető. Akár a célcsoport is tekinthetne rá másként. Eltérő megközelítésben olyan munkára motiváló szempontok vetődhetnének fel, melyek az eddig alkalmazottaktól hatásosabbak lehetnének.

Magának a „munkának” az eltérő értelmezése is konfliktusforrás. Több értékutatás kimutatta, hogy a különböző társadalmi csoportoknak mennyire eltérőek a munkával kapcsolatos elvárásaik, a munkára vonatkozó elképzeléseik. Kiderült, hogy a cigány származású alacsony végzettségű emberek vonatkozó elképzelései és elvárásai az alkotó értelmiségiekéhez állnak legközelebb. Úgy tűnik, hogy a közép és alsó társadalmi csoportok nagy részét sikerült beilleszteni, alkalmassá tenni az ipari társadalmak által tömegesen igényelt elidegenedett munkatevékenység végzésének kényszerként történő elfogadására. Ám a legfelül és a legalul lévők ebből kimaradtak. Ők megőrizték a munkára vonatkozó azon elképzelésüket, hogy az lehet önkifejező, alkotó, a világot szebbé és jobbá változtató, örömet adó tevékenység.

Lehet, hogy társadalmi innovációként kellene szabadalmaztatni azt a felismerést, hogy munkát végezni jó. Amíg ez hiányzik, különösen a fejlesztőkből, addig nehéz továbblépni

A közösség meghatározott célra szerveződő, bizalmon alapuló együttműködés

A fejlesztési, felzárkóztatási programok tipikus része a közösségfejlesztés. Jól bevált tréningek, játékok szolgálják hatékony megvalósítását. Az emberek megtaníthatóak az együttműködésre. A közösségépítés könnyen öncéllá, technikává válik. Pedig egyáltalán nem mindegy, hogy mi a cél, mire szolgál a közösség (Hankiss,1982.). A világ legerősebb közösségei a bünszervezetek. Erős közösségek működhetnek mások elpusztítása érdekében, sikeres terrorakciók végrehajtására, mások kiközösítésére, nemtelen eszközökkel történő kielőzésére, vagy bármilyen más emberi életet, emberi méltóságot veszélyeztető célra. Konkrét, világos célok nélkül értelmetlen, olykor veszélyes a közösségszervezés.

A gumicsont kategóriák tartalommal megtöltése

A „fejlődés”, a „felzárkózás”, a „jobb életminőség”, az „élhetőbb település” látszólag nemes és szép, bárki által elfogadható célok. Éppen ez bennük a gyanús. Amennyiben bárki által elfogadhatóak, akkor feltehetően üresek, gumicsont kategóriák. Tartalommal kell megtölteni előbb ezeket és csak utána dönthető el, hogy az egyes emberek akarják-e megvalósulásukat vagy sem.

Az emberi megismerés legáltalánosabb formája a kategorizáció. A számunkra új tárgyakat, jelenségeket, embereket általában nem a maguk egyediségében, részleteiben kezdjük el megismerni. Megismerésükön többnyire azt értjük, hogy besoroljuk a fejünkben már eleve meglévő kategóriák valamelyikébe. Az önkiszolgáló étterem pultján tányérba rakva, sült krumpli körettel tálalva látunk valamit és besoroljuk az „étel” kategóriába. Pedig lehet, hogy utóbb kiderül: a mosogatócsutak került véletlenül oda. Szembe jön velünk egy szoknyát és magas sarkú cipőt viselő ismeretlen ember: besoroljuk a „nő” kategóriába, pedig lehet, hogy transzvesztita. Színes ruhát viselő, hangosan beszélő, barna bőrű emberek sok gyerekkel felszállnak a buszra: „cigányokként” azonosítjuk be őket, pedig lehet, hogy a nagycsaládosok egyesületének napbarnított tagjai jönnek egy vidám kirándulásról. Valaki egy nagyvárostól távoli kistelepelelőn él, közmunka programban dolgozik, ezért eleve feltételezzük róla, hogy mentális problémái vannak és magányos, ezért mentális és közösségfejlesztő tréninget szervezünk neki. Pedig lehet, hogy nagyon jó a mentális állapota és egy erős közösség megbecsült tagja. Minden fejlesztő program elengedhetetlen részének vélik a fejlesztők a szülők klubjának megalakítását, feltételezve, hogy a gyermeknevelési kompetenciák erősítésre szorulnak.

Schultz nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy minden szülő jót akar a gyermekének. Nemcsak a gazdagok, a jómódúak és a tisztességes szegénységben élők, hanem a nyomorgók, a mélyszegénységben élők, a hátrányos, sőt a halmozottan hátrányos helyzetben élők is. Legfeljebb a „jó életéről”, illetve a jobb élethez vezető útról eltérőek az elképzeléseik.

Kategorizáció a fejünkben lévő kategóriák eltérései. Hogyan kerülnek a fejünkbe azok a kategóriák, azok a dobozok, amelyekbe besoroljuk a világ számunkra feltárolt, eddig ismeretlen részeit, eseményeit? Szocializációnk (többnyire korai szocializációnk) során, már az anyanyelv elsajátításával belénk épül ez a kategória rendszer. Szüleinktől, környezetünkől készen kapjuk, az oktatás során bővítjük. Mire felnövünk, azt hisszük, hogy a természet erejénél fogva mindenkiben meglévő, objektív tények ezek a besorolások. A világ olyan, amilyennek mi látjuk, amilyennek nekünk mutatkozik. Valójában kategóriáink szociokulturálisan rögzültek, vagyis társadalmanként, kultúránként mások. Vallási, térségi, társadalmi rétegenkénti, családonkénti eltérések színezik ezeket. Mi ehető? Hogyan kell elkészíteni? Mikor szabad és kell enni? Karácsonyeste mit vacsorázunk? Halat, pulykát vagy töltött káposztát? Ha az utóbbit, akkor gerslivel vagy rizzsel? Paradicsommal vagy anélkül? Teszünk bele füstölt húst vagy sem? Mít jelent a házasság? Egy férfinak lehet több felesége vagy csak egy? Egy nőnek lehet több férje vagy csak egy? Egy férfi és egy nő köthet csak házasságot egymással, vagy azonos neműek is. Csak nagykorúak köthetnek vagy kiskorúak is? Ha kiskorúak is, akkor hány éves kortól? 16 évtől, 14-től? 12-től? Erőszakos nemi közösülésnek minősül a 14 év alattival történő szexuális közösülés, még ha a beleegyezésével történik is, vagy sem? Pedofília-e a kiskorúval való közösülés vagy nem? És, ha 5 éves gyerekkel teszik? Multikulturalizmus, a kultúrák közötti különbségek elfogadása, tiszteletben tartása, vagy bizonyos minimumok feltétlen elvárása és betartatása? Ha valaki vallási okokból megtagadja az életmentő vérátömlesztést, az alapvető emberi jogát gyakorolja? Vagy az emberi jogok védelme érdekében, akár akarata ellenére is, vérátömlesztésben kell részesíteni?

Mi a jó és mi a rossz? Milyen konkrét magatartást követelnek az emberi jogok, a fejlődés szolgálata, a felzárkóztatás igénye?

Mi a „jó élet”? Anyagi bőségben élni, keveset dolgozni, kikapcsolódni, szórakozni? Vagy alkotni, alakítani, társakkal összefogva segíteni önmagunkon, egymáson? Elköteleződni ügyek, emberek mellett, bekapcsolódni fontos célok megvalósításába, bevonódni mások életébe, keményen dolgozni, küzdeni?

És ismételten: mi a munka? A megélhetésért, az anyagi javakért végzett kényszerű, fárasztó, örömtelen tevékenység? Út a kitzűzött céljaink, álmunk megvalósításához? Önmagunkat kifejező, kiteljesítő, a világot megváltoztató izgalmas vállalkozás? Olyan pozitív eszköz, mely megvéd a három legfőbb rossztól, vagyis a szegénységtől, a bűntől és az unalomtól?

Mennyire eltérhet a fejlesztők és a fejlesztésre kiválasztottak elképzelése a „jó életéről” és az ahhoz vezető útról. Az iskolázott, szakképzett fejlesztők számára a korai szocializációjuk során rögzült és soha senki által meg nem kérdőjelezett kategorizáció, hogy a jobb élet eléréséhez tanulni és dolgozni kell. Ám elképzelhető, hogy a fejlesztésre kizemelték soha nem láttak arra példát, nincs arra vonatkozó valós tapasztalatuk, hogy a tanulás vagy a munka bárkit hozzásegíthetett a jobb élet eléréséhez (Arendt, 1992.). Számukra esetleg a külföldre jutás, a bűnözővé válás, a drogdillerkedés, az uzsorakamatra kölcsönzés, a megfelelő keresztpárhoz, patrónushoz elszegődés jelenti a jobb életelérésének megtapasztalt, látott mintáját. De az is lehet, hogy a jó élet számukra az önellátás, az egymás segítése, a kalákában tevékenykedés, a szolidaritáson alapuló újraelosztása a javaknak. Mennyi konfliktust rejt magában ez az eltérő kategorizáció. Például, ha a tanköteles korúvá vált gyermek óvodába küldéséről, engedéséről kell döntenet. Mennyire reménytelen bármely hagyományos mediáció mindaddig, amíg az eltérő álláspontok hátterét nem ismerjük. Az egyik kategorizációs rendszerben teljesen természetes és további indoklásra nem szoruló feladat, hogy az általános iskola befejezése után tovább kell tanulni a közepes eredményeket elérő gyerekek is. A másik csoportban a kiváló tanuló gyerek esetében is nehezen érthető, magyarázatra szoruló elképzelés, hogy a férjhez menés és gyerekszületés helyett, miért akar valaki a távoli település középiskolájában tovább tanulni. Nincs benne a tudáskészletben az az alternatíva, hogy ez is lehet, vagy éppen ez lehet a jobb élethez vezető út. A jobb élet mintája itt a párválasztás és a gyerekek világrahozatala, felnevelése. És tényleg. Hogy viszonylik mindez ahhoz az összeurópai problémához, hogy előregedőben van a kontinens? Egyre kevesebb gyerek születik, egyre idősebben szülik meg a nők első gyermeküket, egyre kevesebb a házasság, a tartós párkapcsolat. Akkor ma Európa, és azon belül a magyar társadalom szintjén a közösségi és egyéni jobb élet szempontjából hierarchiába állítható alternatívák-e a továbbtanulás és a párválasztás, gyermekvállalás? Vajon a fejlesztés, felzárkóztatás egyértelmű pozitív feladata-e a fiatalon történő párválasztás és gyermekvállalás helyett a felsőfokú tanulmányokra biztatás? És hogyan kapcsolódik mindez a társadalmi integráció céljához (Fukuyama, 1997.)?

A fogalmak eltérő értelmezése látszólag kommunikációs probléma. Beszélni kell róla, tisztázni és minden jóra fordul. Pedig ez nem ilyen egyszerű.

A világ rendjének újra értelmezhetősége

Max Weber szerint mindennapi cselekedeteinket a fejünkben élő rendképhez igazítjuk és ezt a rendképet valósítjuk meg, erősítjük meg a gyakorlatban. A világ értelmezésének és az élet rendjének a fejünkben élő képe a korábbi tapasztalatainkat rögzíti és őrzi. Ha eddigi életünk során azt tapasztaltuk és tanultuk, hogy „csak az boldogul, aki lop, csal, hazudik”, ha azt láttuk, hogy a boldogulás legbiztosabb útja, ha „elszegődünk egy megfelelő főkutyához, aki mindent elintéz, kijár nekünk, beprotezsál és patronál”, akkor nehezen szánjuk rá magunkat a tanúlással és tisztességes, kemény munkával történő előbbre jutásra. Ha elhitték velünk, hogy ez „az önzés társadalma, ahol ember embernek farkasa, és csak a könyörtelen törtétek jutnak előbbre”, akkor érthető módon nem kívánunk szelíd özikék vagy magunkat meghúzó nyuszik lenni, hanem farkasbórt húzunk magunkra, minden esetleges jobb szándékunk ellenére. Ráadásul azt mondja Max Weber, hogy olyan időszakokban, amikor még nem dőlt el, hogy melyik berendezkedés, milyen rendmodell válik életünk meghatározójává, akkor abból lesz a legitim rend, amelyik jobban igazodik az emberek fejében élő rendképhez.

Ma olyan változások idejét éljük, melyek megkérdőjelezték a világ eddigi berendezkedésének fennmaradását. A modern ipusztriális társadalom, és annak a fogyasztói tömegtársadalmakban megtestesülő változata megbukott, csődbe jutott. Ma még különböző berendezkedési modellek versengenek. Ma még nem dőlt el sem a világban, sem Európában, sem a magyar társadalomban, sem a csereháti térségben, sem annak egyes településeiben, hogy mi lesz életünk új rendje. Ma még egyaránt választható jövők lebegnek a jelen horizontján. Ma még választhatunk. Ma még mi választhatunk. Hogy mi lesz a legitim rend, az jelentős mértékben azon múlik, hogy a fejünkben, az emberek fejében milyen elképzelések vannak a világ rendjéről, életünk rendjéről. Ez a rendkép nincs kőbe vésve. Koponyánk falába sincs bevésve. Nem genetikai kódok, nem elháríthatatlan külső körülmények, nem isteni erők határozzák meg. Szociokulturális termék. Korábbi tapasztalatokon nyugszik, emberek fogalmazták meg és adták át nekünk. Kommunikatívan szerveződik. Diskurzus tárgyává tehető és kommunikációs úton megváltoztatható. Megbeszélhetjük. Mi beszélhetjük meg. Mi változtathatjuk meg. Vagy mi hagyjuk változatlanul. A világ értelmezés útján épül fel. A világ értelmezésének mi is részesei vagyunk. Akár akarjuk, akár nem. Akár tudjuk, akár nem. Akár beleszólunk, akár nem. A hallgatás beleegyezés (Berger-Luckmann, 1998.).

Vajon hivatottnak és felhatalmazottnak érezzük-e magunkat arra, hogy részesei legyünk saját egyéni és közös életünk, világunk újraértelmezésének és megváltoztatásának. Mit kezdünk meglévő dobozainkkal, kategóriáinkkal? Próbáljuk beléjük gyömöszölni a világ újabb és újabb jelenségeit és szenvedünk, hörgünk, ha nem sikerül? Vagy belátjuk végre, hogy új kategóriák kellenek. Esetleg a dobozolás, kategóriákba rendezés helyett észrevehetjük korunk paradigmaváltását: a hálózatiságot. Mely szerint minden mindennel összefügg. Nem elhatárolni, beskatulyázni kell, hanem az összefüggéseket, a kapcsolódási lehetőségeket felismerni, kihasználni, megélni. Férfi agy – női agy. Dobozolás vagy összekötés. Emberi agy: autonómia, határkijelölés,

dobozokba rendezés és összekapcsolódás, bevonódás, együttműködés. Dömdödöm: az autonóm közösségi lény. Nem egymást kizáró, hanem egymást feltételező kategóriák.

Társadalmi innováció. Autonóm emberek közös döntései a világ együttműködésen alapuló jobbá tételére.

Mannheim Károly tudásszociológiája arra hívja fel a figyelmet, hogy a másik ember megértéséhez ismernünk kellene annak életútját, szociokulturális háttérét. A társadalmi világra utaló, azaz indexikus kijelentéseinknek legalább három értelmezése adódik. Mannheim példájában két ember sétál a forgalmas utcán, megállnak egy koldus mellett és egyikük pénzt tesz a koldus kalapjába. Mi történt?

- (1) Az első értelmezés az objektívnek nevezett, vagyis a többség által elfogadott értelmezés. Eszerint a pénzt adó férfi segítséget nyújtott a koldusnak.
- (2) Van viszont egy második, azaz a szándékolt értelmezés, mely a cselekvő szándékai szerinti értelmezés. Esetleg tisztában van azzal, hogy nem segít a kolduson az a pénz, amit ő vagy mások adnak neki. A pénzadás gesztusával együttérzését akarta nyilvánítani.
- (3) A harmadik értelmezés a tulajdonított értelmezés. Vagyis az esemény szemlélői, esetleg egyik szemlélője tulajdoníthat az első kettőtől teljesen eltérő értelmezést a történeteknek. Esetleg a képmutatás, a megjátszás kifejeződését látja ebben a jelenetben. Talán tudja, hogy a most a mások előtt látványosan pénzt adó férfi korábban amellelt érvelt, hogy be kellene tiltani a koldulást, el kellene távolítani az utcákról a koldusokat, esetleg szabadságvesztésre kellene ítélni őket. Ennek tudatában a pénzadás valóban a képmutatás megnyilvánulásaként értelmezhető.

Nos, mindezt a fejlesztő, felzárkóztató programok értelmezésére vonatkoztatva, fel kell figyelünk itt is az eltérő értelmezések lehetőségére, valószínűségére és az ebből fakadó konfliktusok sajátosságaira.

Sok szó esik az Európai Unió demokratikus deficitjéről. Vagyis arról, hogy az uniós döntéshozók valójában nem rendelkeznek igazi demokratikus felhatalmazással. Nem kaptak az európai polgároktól demokratikus felhatalmazást adó újraelosztásra, az elosztás elveinek és konkrét formájának a meghatározására. Emlékezzünk azokra a kísérletekre és vitákra, melyek Magyarországnak az EU-hoz történő csatlakozását követően az EU tervezési ciklusaihoz igazodó első tervezési szakaszban arról folytak, hogy a regionális fejlesztési terveket kik készítsék el. A regionális fejlesztési tanácsok felállításának és összetételének meghatározásakor felvetődött a demokratikus képviselőlet lehetősége, vagy legalább a demokratikusan megválasztott testületek általi delegáltakból történő felállítás. Aztán ez elvetésre került. Így nehezen mérhető és egyáltalán nem érvényesíthető vagy ellenőrizhető az, hogy az EU által támogatott fejlesztési, felzárkóztató és egyéb programoknak mi az objektív – vagyis az európai polgárok által elfogadott jelentése, értelme. Ma senki nem tudhatja azt, hogy mit jelentenek a „felzárkóztatás”, a „fejlesztés”, az „integráció”, a „kohézió” vagy éppen az „antiszegregáció” bűvszavai az európai emberek többségének fejében, az általuk használt kategóriarendszerben.

Ha a szándékolt jelentést akarjuk megismerni, akkor figyelembe kell vennünk, hogy többszereplős történetekről van szó. A fejlesztési projektekből rendszerint több pályázó vesz részt, konzorciumok pályáznak és fejlesztenek. Izgalmas kérdés, hogy mennyire azonos vagy eltérő az ő fejükben élő elképzelés, az ő kategorizációjuk ezekről a bűvszavakról.

A tulajdonított jelentés problémaköre sem megkerülhető, hiszen a fejlesztési projektekből, programokból részt nem vevők, a kívülről szemlélődők véleménye is visszahat, kemény feszültségek, konfliktusok előidézőjévé válhat. Nemcsak akkor, ha a hasonló gondokkal küzdő, egymás közelében lévő települések egyike részeseül fejlesztési támogatásban, a másikuk meg nem. Nemcsak azoknál a tipikusan roma integrációs, illetve antiszegregációs programoknál, ahol a település roma és esetleg mélyszegénységben élő nem roma lakossága a célcsoport, ők a résztvevők, a kedvezményezettek, a település többi lakosa pedig mintegy kívülállóként, külső szemlélőként tulajdonít ilyen vagy olyan jelentést a projektnek. Legalább ennyire konfliktusokat gerjesztő az az eltérő értelmezés is, amikor a célcsoporton belül, a projektekbe bevont szereplőkön belül az egyes elemeknél nem mindenki vehet vagy vesz részt a tevékenységekben. Például a képzésekben, a tréningekben, vagy más hasonlókon. Itt gyakori, hogy azok az emberek, akik maguk is részt vesznek, egészen más jelentést tulajdonítanak egy tevékenységnek, mint mikor kívülről szemlélik azt és így tulajdonítanak annak valamilyen jelentést. Például amin ő is részt vesz: az nagyon hasznos, igazságosan történt a kiválasztása a résztvevőknek. Amikor nem vehet részt: felesleges az egész és igazságtalanul választották ki a résztvevőket. De fordított tartalommal is elképzelhető. Például a képzés vagy tréning során lazán kezelik a részvételi kötelezettséget és ugyanúgy megkapja az ezért járó támogatást, igazolást, bizonyítványt az, aki részt vett, mint aki nem. Feloldhatatlanul konfliktusos szituációk ezek, nem mediálhatóak (Habermas, 1999.).

Integráció, szegregáció, asszimiláció

A ma uralkodó, „politikailag korrekt” beszédmódban a különböző csoportok, kisebbségek és többségek együttélésének kizárólagos legitim módja az integráció.

Az integráció lényege, hogy az együttélő embercsoportok sajátosságai megőrzésével, egyenrangú felekként élnek együtt, kommunikálnak, együttműködnek. Megőrzik pozitív identitásukat, önazonosságukat. Az integráció pozitív értelmezésének keretét az elméleti megfontolás, az a filozófia szolgál, hogy a különböző nemzetiségi, etnikai, vagy más kisebbségek szociokulturális sajátosságai egyenrangúak, egyenértékűek, egyaránt értékesek. Nincs közöttük hierarchia, nincs magasabban álló, nincs fejlettebb és nincs alacsonyabb szintű, fejletlenebb.

Az asszimiláció lényege a beolvadás. Elméleti keretét az a felfogás szolgál, hogy vannak fejlettebb, magasabb szinten álló társadalmi csoportok, kultúrák, nemzetek, melyeknek joguk, esetleg kötelességük, hogy magukba fogadják, olvassák, magukhoz felemeljék a fejletlenebbeket, alacsonyabb szinten lévőket.

A szegregáció a különböző csoportok elkülönülése. Két egymástól teljesen különböző elmélet mentén valósulhat meg. Az egyik vonatkozatható elmélet a kirekesztés, az elhatárolódás, melynek lényege, hogy bizonyos csoportok nem hajlandók másokkal keveredni, másokkal egybeolvadni, de még kommunikálni, együttműködni, együtt élni sem. Ez többnyire magasabbrendűségi tudatból, küldetés tudatból fakad. Ám a szegregáció magyarázata lehet egymás szociokulturális sajátosságainak maximális tiszteletben tartása, és ennek megnyilvánulása is lehet az elkülönülés, ezzel biztosítva a teljesen zavartalan, autonóm gyakorlást a saját kultúrának, vallásnak, szokásrendnek.

Amennyiben mi a társadalmi felzárkóztatás szempontjából nézzük ezeket az együttélési formákat, akkor azzal az ellentmondással kell szembesülnünk, hogy egyfelől a felzárkóztatás programja eleve egyenlőtlenséget, hierarchikus különbséget, magasabban illetve alacsonyabban állást feltételez. Másrészt az integráció mégis úgy tesz, mintha nem lenne ilyen fejlettségbeli eltérés, mintha azonos szinten lévő kapcsolatáról, egymás kölcsönös elfogadásáról, tiszteletben tartásról lenne szó. Ez azért tarthatatlan, a valóságot elfedő, elleplező megközelítés, mert a fejlesztés eleve a magasabb szintre emelésre, a fejlettebbnek minősítetthez alkalmazkodásra, annak követésére irányul. Az integrálás jegyében viszont azt a látszatot kell kelteni, mintha mindkét fél igazodna a másikhoz. Ezzel ellentétben az elvárás az, hogy az egyik igazodjon a másikhoz, ha tetszik asszimilálódjon, alkalmazkodjon, zárkózzon fel hozzá, váljon hasonlónak.

A gyakorlatban ez folyamatos konfliktusforrás és szinte lehetetleníti a bármelyik irányba történő elmozdulást. Nem lehet felzárkóztatni, mert tilos asszimilálni. Nem lehet integrálni, mert közben felzárkóztatni kellene. Így kerülnek előtérbe a lehető legrosszabb kompromisszumok.

A cigány és nem cigány kultúra bizonyos különbségei tabutémákká válnak, szóba se lehet hozni ezeket az előítéletesség, a diszkrimináció gyanúja nélkül. Nem lehet a születéshez, halálhoz, párválasztáshoz, szexualitáshoz, a tulajdonhoz való viszonyulás különbségeiről beszélni.

Lehet, sőt szokás viszont „házitündér klubokat”, „barkács szakköröket” szervezni cigány asszonyok és férfiak számára. Vagyis a többségi társadalom olyan életmódbeli sajátosságai jelennek meg mintaként, melyek a többség körében is túlhaladottak, vagy erősen vitatottak legalább 100 éve. Tipikus gyarmatosítói magatartás, hogy a saját kultúrának egy régebbi, már túlhaladott állapotát kínálják fel követésre, az amúgy általunk elmaradottnak, primitívnek minősített népeknek. Asszimilációs törekvés ez, ráadásul nem is a javából. Klisék, üres szavak szajkózása, erőltetése helyett valódi innovációra lenne végre szükség. Melynek lényege olyan megújulás, mely a helyi viszonyokhoz igazodik, a helyben megálmodott álmok, helyben megfogalmazott célok megvalósítására irányul, helyi erőforrások igénybevételevel és az érintettek széleskörű részvételével.

Mit tehetnek a valóban segíteni akarók? Mit tehet egy egyetem, mint regionális tudásközpont? Segítheti az egymás megértésére és megegyezésre irányuló kommunikációt. Segítheti a felismerést. Tükröt tarthat, melyben meglátható a jelen és a választható jövők. Biztathat. Arra, hogy magunk alakíthatjuk a saját egyéni és közös életünket. Változtathatunk. Megvalósíthatjuk álmainkat, helyben, együtt, közösen.

Irodalomjegyzék

- Arendt, H. (1992.): *A totalitarizmus gyökerei*, Európa Kiadó, Budapest.
- Berger, P.-Luckmann, T. (1998.): *A valóság társadalmi felépítése: tudásszociológiai értekezés*, Jósöveg Kiadó, Budapest.
- Bourdieu, P. (2008.): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*, General Kiadó, Budapest.
- Fukuyama, F. (1997.): *Bizalom*, Európa Kiadó, Budapest.
- Habermas, J. (1999.): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltása*, Osiris Kiadó, Budapest.
- Hankiss Elemér (1982.): *Közösségek válsága és hiánya*, In: *Diagnózisok*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Luhmann, N. (1987.): *Rendszerelmélet, fejlődéselmélet, kommunikációelmélet*, In: *Válogatás N. Luhmann írásaiból*. Szociológiai Füzetek, Budapest.
- T. Schultz: (1983.): *Beruházás az emberi tőkébe*, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.